

ОӘК 331.21: 331.1 (575.2) (043.3)

**ХАЛЫҚТЫҢ ТАБЫСЫН ДИФФЕРЕНЦИЯЛАУ: ТАБИҒАТЫ МЕН
СЕБЕПТЕРІ**

Құлшар Қалыбек, Орал Абдрауф

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ «Мемлекеттік және жергілікті басқару» мамандығының

3 курс студенттері, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі- доцент, PhD С.С.Тлеубердиева

Табыс қолма-қол ақшаның барлық түрлерінің сомасына немесе шаруашылық қызметтің әртүрлі түрлерінің немесе мүлікті пайдаланудың нәтижесінде, сондай-ақ әлеуметтік көмек, жәрдемақы, субсидия және жеңілдіктер түрінде ақысыз еңбек ақы ретінде алынған материалдық тауарлар немесе қызметтер түрінде жатады.

Табыстың мөлшері мен құрамы халықтың өмір сүру деңгейінің ең маңызды, бірақ толық емес сипаттамаларының бірі болып табылады. Халықтың табысы оның қаржылық жағдайын анықтап қана қоймай, сонымен бірге қоғамдағы экономикалық және экономикалық қатынастардың жай-күйі мен тиімділігін көрсетеді. Табыс деңгейі, құрамы мен құрылымы, динамикасы, шығындармен ара қатынасы, халықтың түрлі топтары мен топтары бойынша саралануы сипатталады.

Қазіргі заманғы ұғымдарға сәйкес, халықтың өмір сүру деңгейі және оның табысы бүкіл қоғам үшін немесе «орташа азамат» үшін ғана емес, бүкіл халықты танытатын үй шаруашылықтары үшін ғана емес, сонымен бірге анықталады. Шынында да, үй шаруашылық деңгейінде белгілі бір әлеуметтік-демографиялық типке жататын, нақты жас және гендерлік құрамы бар және жұмысшылар мен асыраушылардың орташа жан басына шаққандағы табысы бойынша халықтың өмір сүру деңгейін негізді және дұрыс бағалай алады, әрине, үй шаруашылықтары.

Егер тұтастай алғанда қоғам туралы айтатын болсақ, онда оның кірісі жалпы ішкі өнім ретінде қарастырылуы немесе белгілі бір уақыт кезеңі ішінде шығарылған өнімнің құндылығы мен өлшенген бөлігін білдіретін барлық шаруашылық субъектілерінің кірістерінің жиынтығы болып табылады. Жеке тұлғаның, үй шаруашылығының, әлеуметтік топтың табысы олардың экономикалық қызметі нәтижесінде алынған өнімнің тиісті құндылығы болып табылады. Тұтыну тауарлары мен тұтыну тауарларын бөлу, әдетте, табыстарды бөлу арқылы жүзеге асырылады. Осылайша, халық жеке бастың қажеттіліктерін қанағаттандыруға кіретін жалпы өнімнің үлесін алады, алдымен кіріс түрінде. Алынған пайда кейін қажетті тауарлар мен қызметтерді сатып алу үшін пайдаланылады.

Кеңестік кезеңде халық табысы толығымен жалақы, зейнетақы және үкіметтік ұйымдар мен ведомстволар төлейтін жеңілдіктермен анықталды. Нарыққа көшу кезінде халықтың түрлі табыстарының саны едәуір өсті, олардың табысы еңбек және шаруашылық қызметте, адамдар бастамасы бойынша, яғни, олардың жаңа экономикалық жағдайларға бейімделуімен айқындалды [1, 62].

Халықтың ақшалай табыстары халықтың барлық санаттарын, зейнетақыны, жәрдемақыларды, стипендияларды және басқа да әлеуметтік трансферттерді, жалға беру түріндегі мүліктен түскен кірістерді, депозиттер бойынша сыйақыны, бағалы қағаздарды, дивидендтерді, кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыратын тұлғалардың кірістерін, сондай-ақ несиелерді, шетел валютасын және басқа да кірістерді сату. Ақшалай кірістер, салықтарды, міндетті төлемдер мен жарналарды есептемегенде, халықтың кірістері болып табылады. Ақшалай және нетто-кірістің барлық түрлерін ескеретін кірістер жалпы кіріс деп аталады.

Үй шаруашылықтарының жалпы табысы үй шаруашылықтары мүшелерінің өнімді жұмысқа қатысуымен, соның ішінде қосымша жұмыспен қамтылуымен, жеке жұмыспен қамтумен (жеке еңбек және кәсіпкерлік қызметті, жеке қосалқы шаруашылықты басқаруды қоса алғанда), мүліктен алынатын табыстың, сондай-ақ қолма-қол ақшамен және ақшалай аударымдармен жүзеге асырылады. Жеке қосалқы шаруашылықтардан алынатын табыстар, сонымен қатар, сатылған өнімнің өзіндік құнымен ғана емес, сондай-ақ жеке тұтыну үшін нәзік өніммен де ескерілуі керек.

Үй шаруашылықтарының бір рет алынатын табысы үй шаруашылықтарының өндірістік қызметтен, меншіктен, сондай-ақ қайта бөлу әрекеттерінен алынған табыс ретінде айқындалады: ағымдағы трансферттерді өндіруге және импорттауға алынған субсидиялар (әлеуметтік аударымдардан басқа) және өндіріс пен импортқа төленген салықтарды шегеру арқылы және ағымдағы трансферттер (табыс пен байлыққа салынатын ағымдағы салықтарды қоса алғанда). Бір реттік кіріс - тауарларды, қызметтерді және жинақ ақшаны түпкілікті тұтыну көзі. Нақты нақты пайда - бұл инфляцияға түзетілген кіріс. Кейбір жағдайларда түзетілген бір реттік кірісті әлеуметтік трансферттерді нақтылы қосқаннан кейін есептелген кіріс ретінде бөлуге болады. Жақында «бір реттік үй ресурстары» термині де пайдаланылды. Олар үй шаруашылықтарының жалпы кірістерінің жиынтығы ретінде есептеледі, оның ішінде ақша қаражаттарымен, өз өндірісіндегі тұтынылатын өнімнің құндылығы мен нәтижелі аударымдардың, сондай-ақ бұрын жинақталған қорлар, сомалар мен қарыздар (сауалнаманың есепті кезеңінде үй шаруашылық шығыстарын қамтамасыз ететін мөлшерде) кіреді. Ұлттық шоттар жүйесі сондай-ақ табыстарды форекликтің бөлігіне (өндіріс факторларымен анықталады: еңбек етуден, меншіктен және капиталдан, еңбек және капиталды пайдалана отырып, өзін-өзі

жұмыспен қамтудан түскен кірістер) және нефетикалық емес (барлық басқа табыстар түрлерімен) анықталады.

Халықтың табысы маңызды болып табылады жалақы, тауарлар мен қызметтерге байланысты емес аударымдар немесе қолма-қол ақшасыз төлемдер. Басқаша айтқанда, аударымдар - бұл тауарлар, қызметтер немесе ақшалай қаражаттар бір жақты тәртіпте кез-келген баламаны ала алмайтын транзакциялар. Әлеуметтік аударымдар федералдық және жергілікті бюджеттерден және қоғамдық ұйымдардан арнайы үй шаруашылықтары ұсынатын тауарлар мен нарықтық емес қызметтерден тұрады.

Халықтың ақшалай табыстарын сатып алу қабілеті халықтың тауарлар мен қызметтерді сатып алу әлеуетін көрсетеді және ең төменгі күнкөріс деңгейі бар халықтың орташа жан басына шаққандағы ақшалай табыстарының тауарлық эквиваленті ретінде көрінеді.

Кірістерді саралау - халықтың кіріс деңгейінде нақты өмірлік айырмашылықтар, олар қоғамдағы әлеуметтік айырмашылықты алдын-ала анықтайды, оның әлеуметтік құрылымының сипаты. Нарықтық экономикасы дамыған елдерде табысы жылжымайтын мүлік, билікке деген көзқарас және т.б. сияқты әлеуметтік мәртебені құрайтын ең маңызды сипаттардың бірі болып табылады.

Соңғы онжылдықтағы Қазақстандағы теңсіздік проблемалары экономистер, әлеуметтанушылар және басқа ғылымдардың өкілдері бастаған белсенді қоғамдық пікірталас тақырыбы болды. Жеңімпаздар мен жеңілгендер, байлар мен кедейлер арасындағы алшақтықмаңызды әлеуметтік шиеленістерге алып келеді, өйткені көптеген жылдар бойы теңдестіруде және мемлекеттің бөлінуінде өмір сүрген халық үшін жаңа топтардың әл-ауқаты этикалық, әлеуметтік және құқықтық тұрғыдан күмәнданады. Көпшілік қоғамда «өтпелі кезең» деп аталатын салыстырмалы түрде біртекті қоғам эволюциялаған қоғам біртұтас теңсіздіктің ең жоғары деңгейі бар қоғамға айналды. Қазақстанда табыс пен мүлік теңсіздігінің қарқынды өсуіне үйрену үшін тым аз уақыт болды. Халықтың аз ғана үлесі экономикалық табысқа қол жеткізе алды, ал орташа орысша тұрмыс деңгейі айтарлықтай төмендеді. Адамдар саяси еркіндіктерге ие болғанымен, олар жоғары бағаға ие болды. Социализмнің нарықтық экономикаға өзгеруінің жалпы серпілісі сөзсіз еді, бірақ оның жылдамдығы мен сипаты алдын-ала анықталмады. Көптеген елдер әртүрлі соққы терапиясын «жылдам соққылықты» таңдайды.

Қазақстандағы өтпелі кезеңнің тән ерекшеліктерінің бірі халықтың кірістерін бөлу, теңсіздікті және кедейлікті жоғарылатудағы елеулі өзгерістер болды. Экономикалық теңсіздікті ескере отырып, экономикалық өсімге жағымды да, теріс әсерді де дәлелдейтін дәлелдер бар болса, онда халықтың кедейлігі жағымсыз құбылыстардың бірі ретінде танылады, бұл елеулі әлеуметтік және экономикалық зардаптарға әкеп соғады. Кедейлікке қарсы күрес дәстүрлі мемлекеттік саясаттың маңызды бағыттарының бірі ретінде қарастырылады.

Өтпелі экономикасы бар елдер көбінесе экономикалық даму заңдары мен қағидаттары туралы жақсы ойластырылған идеяларды жоққа шығарады. Аймақтардың экономикалық дамуы мен олардағы және Қазақстандағы кедейлік деңгейінің арасындағы қатынастарға қатысты басқа елдерде байқалған үрдістер жоқ. Бұл байланыс пайдасына ең алдын ала дәлел - кедейліктің деңгейі мен оның динамикасы еліміздің өңірлерінде айтарлықтай өзгеріп отырады, бұл да экономикалық дамудың әртүрлі көрсеткіштерін көрсетті.

Көптеген орта таптың арқасында табыстың ұтымды саралануы бар, әлеуметтік тұрақтылықты күшейтетін, әлеуметтік жетістіктерге және кәсіптік өсуге күшті ынталандыратын қоғам бар. Керісінше, Латын Америкасы елдерінің тарихи тәжірибесі көрсеткендей, экстремалды полюсте халық топтарының кірістерінің күрт саралануы бар қоғамда әлеуметтік тұрақсыздық, кәсіптік өсу үшін күшті ынталандыру болмауы, әлеуметтік қатынастардың айтарлықтай қылмыстық сипаты бар.

Халықтың табысын дифференциалдау халықтың жан басына шаққандағы орташа табыстарына байланысты халықты (үлесті) бөлетін статистикалық көрсеткіштермен

тіркеледі. Интервалы жолдар ең кішкентайдан ең үлкеніне дейін немесе ең төменгі (10% әрқайсысы), квантили (әрқайсысының 20%) кірісінде салынып, халыққа шаққандағы ақшалай кіріс көлемін көрсетеді - 10%, 20%. Халықтың ақшалай табыстарын саралаудың көрсеткіштері аралық дәйектемелер қатарынан есептеледі; жоғары табыстың үлесі мен саны (қабылданған шекті өлшемдерге негізделген), орташа табыс және кедейлер

Халықтың табыстарының саралануын көрсететін индикаторлар нақты әлеуметтік-экономикалық процестерді талдау үшін белсенді әлеуметтік саясатты іске асыру кезінде олардың мониторингі үшін де маңызды, мемлекеттік бағдарламаларды дайындау кезінде де қолданылады. [2, 240] Ең маңызды әлеуметтік-экономикалық бірі халықтың кірістерін саралау қоғам мүшелерінің материалдық және рухани байлығын біркелкі бөлу дәрежесін сипаттайтын көрсеткіштер. Әлеуметтік өнім халықтың топтары арасында таратылатын шамалар немесе үлестер, басымдық принципі өндірістік қарым-қатынастармен анықталады. Капиталистік қоғамда эксплуатация мен сыныптық теңсіздікті байланыстырады және ең алдымен антагонисттік сынып өкілдерінің арасында әртүрлі табыс көздерімен байланысты: бір жағынан жалақы, екінші жағынан капиталға қайтару («пайдасыз табыс»). Капиталистикалық жинақтаудың әмбебап заңының көрініс формаларының бірі бола тұра, халық табысының дифференциациясы жұмысшылардың үлесінің динамикасына және әлеуметтік әл-ауқатта капиталистің үлесіндегі диаметрлі қарсы үрдістерді көрсетеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Гэлбрейт, Дж. К. Справедливое общество. Гуманистический взгляд. Новая индустриальная волна на Западе [Текст] / Дж. К. Гэлбрейт. – М.: Academia, 2005. -134с.
2. Кларк, Дж. Б. Распределение богатства [Текст] /Дж. Б. Кларк / Пер. с англ. А. Бесчинского, Д. Страшунского; Науч. ред. Белых А. А., Полетаев А. В. – М.: Экономика, 1992. – 146 с.